

Tézisek

Lengyel Zoltán

A sors kritikájáról. Vizsgálódások Walter Benjamin sorsfogalma mentén

1. A doktori dolgozat feladata és problémái

A dolgozat feladata előkutatni és részben meg is teremteni az alapvető feltételeket egy kritikai sorsfogalom kidolgozásához. Ehhez a feladathoz mindenekelőtt a Walter Benjamin életművének meghatározó írásait búvópatakszerűen átjáró sorsfogalmak, vagy -motívumok áttekintésére és értelmezésére van szükség. A sorsfogalom sajátos, egyszerre konstruktív és kritikai megközelítése jellemzi Walter Benjaminsnak az 1910-es évek végén és az 1920-as évek első felében keletkezett fontos, a benjamini gondolkodást egészen a *Passzázatokig* és *A történelem fogalmáról* szóló kései szövegig sok szempontból meghatározó írásait. Ezek közé tartozik a *Sors és jellem* című rövid, problémaorientáló esszé; *Az erőszak kritikájáról* szóló rendkívül problematikus és gondolkodást inspiráló írás, mely dolgozatom sors-, jog- és erőszak-megközelítéseit, valamint a mitikus vonatkozások értelmezéseit a legerősebben formálta és informálta; Goethe *Vonzások és választások* című regényének kritikai értelmezése, melynek vezérfonala szintén a sors fogalma; valamint *A német szomorújáték eredete* című habilitációs dolgozatnak szánt írás, amelyben szintén többször felbukkan a sors fogalma. Az áttekintés és számbavétel nem mennyiségi teljességre törekszik, vagyis nem tartottam a dolgozat feladatának azt, hogy filológiailag teljesen kimerítő módon, monografikus makacssággal a benjamini életműben felbukkanó összes sorsfogalmat, -motívumot, -említést számba vegye, rendszerezze vagy tipologizálja. A kutatás és a dolgozat feladata inkább az volt, hogy a sorsfogalmat meghatározó főbb vonásokat találja meg, értelmezze, és ezzel járuljon hozzá egy sztereoszkópikus, átfogó, kritikai sorsfogalom kidolgozásához.

A sors kritikájának feladatát úgy írhatnánk körül, hogy be kell mutatni a sors viszonyát a bűnhöz és a szabadsághoz. Mind a bűnhöz, mind a szabadsághoz az érzéki-természeti szférán keresztül igyekszik kapcsolódni a sors. Ez azt jelenti, hogy a sorsnak és a sorsszerű összefüggésnek minden esetben érzékelhető jelre, illetve érzékelhető jelek szimbolikus komplexumára van szüksége ahhoz, hogy alakot öltjön. Egy zárt, konfigurált világra. Másrészt azt is jelenti, hogy az érzékelhető-természeti szféra bármely jelensége a sors jelévé

válhat, valamint ezen túl azt is, hogy, persze csak ha visszatekintve, utólagosan, a sors „szempontjából” nézzük a dolgot, mintha nekik is szükségük volna a sorsra, hogy jelentésük és még inkább jelentőségük természetfelettivé növekedjen. A sors rendje az önmagán mitikus módon túlnőtt, természet- és emberfelettinek mutatkozó természet.

A sors fogalma a benjamini elgondolásban a szép ideájának konstellációjába tartozik. A sors tehát elsősorban esztétikai kategória, ezért is indokolt első és meghatározó nyitásban a művészet területe felől közelíteni a sorsfogalomhoz. Ez az összefüggés indokolja azt is, hogy dolgozatom terjedelmileg legnagyobb részét egy irodalmi mű értelmezése, valamint két film elemzése teszi ki (a *Sorstalanság* című könyvről, valamint a *Hunger* és főképp az *Antichrist* című filmről lesz szó). A fő vezérfonál ezekben az elemzésekben mindvégig a sors-, valamint a vele korreláló bűnmotívumok áttekintő értelmezése (a *Hunger* képez némileg kivételt, mert az az elemzés az erőszak tematikáján belül a sztrájk fogalmának apropóján kerül elő).

2. A dolgozat felépítése. A gondolatmenet vázlatos áttekintése

A Prológust követően a dolgozat két nagyobb részt, a két rész között egy *Epilógus/átmenet* című fejezetet, valamint a második rész után egy lezáró *Epilógust* tartalmaz. Az első rész három, míg a második rész két fejezetre oszlik.

A Prológus (2-9) jórészt azoknak a főbb problémáknak és módszertani elveknek a bővebb bemutatása, melyeket a fentiekben tekintettem át.

Az első rész (10-122) zárójelben közölt alcíme *Sorstalanság*, mert az egész rész gondolatmenete Kertész Imre *Sorstalanság* című könyvének a sorsmotívumok és -fogalom vezérfonala mentén elvégzett kritikai értelmezése felé gravitál.

Az első rész első fejezete (11-46) a *Jog/erőszak* címet viseli, és a címben megnevezett két fogalom viszonyát a sorsfogalom vonatkozásában igyekszik tisztázni nagyrészt Walter Benjamin *Az erőszak kritikájáról* szóló esszéje első felének, valamint a félig-meddig kitérőként közbeiktatott *Hunger*-filmelemzésnek az alapján. E fejezet gondolatmenetét a későbbi fejezetekéhez képest részletesebben kell felidézni, mert az egész dolgozat elméleti alapvetését csírában tartalmazza.

A modern jogállam erőszak-monopóliumának legitimációs kísérleteit alapvetően két, egymással összefüggő eredő mentén követhetjük végig: az egyik egy társadalomelméleti-államjogi, a másik pedig egy történelemfilozófiai (re)konstrukció felé orientál bennünket.

Walter Benjamin *Az erőszak kritikájáról* szóló 1921-ben publikált írásában¹ a jog és az erőszak történelem előtti, mitikus eredetét igyekszik feltérképezni: ez a kísérlet egy átfogóbb, történelemfilozófiai perspektívát igényel. Benjamin módszertani kiindulópontként a jogfilozófia két nagy irányzatát különbözteti meg: az egyiket természetjognak, a másikat pedig pozitív jognak nevezi. A természetjog felfogása szerint az erőszak „természeti képződmény, szinte valami nyersanyag, fölhasználása tehát nem rejt magában semmi problémát, hacsak nem élnek vissza vele igazságtalan célok érdekében”.

A pozitív jog a természetjogi elvvel szemben úgy véli, hogy „az erőszak történelmileg jön létre” (EK, 29). Nem a természetből nő ki. A pozitív jog különbözteti meg tehát elvileg is a szankcionált, történelmileg elismert és a nem szankcionált erőszakot. Az állami erőszak-monopólium jogi megalapozásának eredete itt lelhető fel. Benjamin alapfeltevése szerint a modern jog minden olyan megnyilvánulást próbál meggátolni, amelynek során az egyén vagy a kisebb közösség a saját természeti céljait („szabadságát”) erőszakos úton próbálja érvényesíteni. A (pozitív) jogon, a későbbiekben kifejtendő „sorsszerű renden” kívül létező erő(szak) az, amely új hatalmat, új jogot képes megalapozni, ezért minden jogi erőszak-monopóliumon kívülről érkező erő(szak)-megnyilvánulás fenyegető az éppen fennálló jogrendre nézve. Ezt a fenyegetést a modern, felvilágosodás utáni jogrend a hálózatszerűvé váló felügyelet révén saját magába olvasztja: ez a tendencia a „törvényen kívüli” fogalmának a megszűnése felé vezet, ahogyan azt Michel Foucault is több helyütt elemzi.

A modern jogrend a rá nézve fenyegető társadalmi folyamatoknak úgy próbálja elejét venni, hogy integrálja és hasznosítja őket. A modern jog történetében ennek a tendenciának társadalomtörténeti vonatkozásban legmarkánsabb jele a sztrájkjog bevezetése a XIX. és XX. század fordulóján. A sztrájkjog azonban pusztán létezésével rámutat a jogrend, a jogteremtés ambivalenciájára. A *Hunger* című film elemzése során (*Az éhenhalás joga*, 23-34) ezen a példán igyekszem bemutatni a kvázi-prométheuszi individuum és az állam konfliktusának kiélezett formáját.

A sztrájkjogról a hadijogra tér át Benjamin elemzése. A hadijog a békekötés kötelező szankcionálási kényszerével minden jogteremtés ősi formájának bizonyul. A jogteremtő erőszak mitikus, gyakran heroikus jellegű. A sors [*Schicksal*] az, ami „minden esetben alapjául szolgál a jogi erőhatalomnak”.

¹ Walter Benjamin: „Az erőszak kritikájáról”. Ford. Bence György. In Walter Benjamin: *Angelus Novus*. Ford. Bence György et al. Magyar Helikon, 1980 (1921). 25-56. Továbbiakban EK.

Míg a természeti célokra alkalmazott mitikus erőszaknak (a hatalom megalapozásának) jogteremtő (*rechtsetzend*) funkciója van, addig a már fennálló jogi viszonyok között, kifejezetten jogi célokra alkalmazott erőszaknak (amelyre az államot immár jogszerűen fennálló erőszak-monopóliuma hatalmazza fel) jogfenntartó (*rechtserhaltend*) funkciója van. A jogfenntartó funkció hadijogot érintő példája (miként a jogteremtőé a békekötés szankcionálása volt) a militarizmust lehetővé tevő általános hadkötelezettség. Benjamin végül arra a következtetésre jut, hogy minden jog a „sorsszerűen megkoronázott erőszakból [*schicksalhaft gekrönte Gewalt*]” ered. Minden felszíni ellentmondás ellenére a természetjog és a pozitív jog erőszak-elvei kiegészítik egymást.

A sors-funkciót a jogfenntartó erőhatalom intézményei és gyakorlatai biztosítják: a jogfenntartó erőhatalom „úgy bizonyul fenyegetőnek, mint ahogy a sors, hiszen a sorstól függ, hogy utoléri-e a bűnözőt [*der Verbrecher verfällt*]”. És a modern felügyelet, mint az antik sors, szándéka és célkitűzése szerint potenciálisan mindenütt jelen van, és mindenben uralkodik. Az élet és halál feletti hatalom ezért kardinális kérdés a jogfilozófiában. A halálbüntetés nem pusztán egyik jogfenntartó eszköze a szankcionált jogi erőhatalomnak, hanem magának ennek a hatalomnak, pontosabban e hatalom eredetének a manifesztuma és megerősítése: mindig jogteremtő aktus is egyben. A természeti élet feletti korlátlan uralom, a végzet értelmében értett sors (Ananké), és ezen keresztül közvetve a jogi ítékezés korlátlan uralmának látszathetősége nyilvánul meg benne.

Az első rész második fejezetének (47-79) címe *Ananké*. A német harmadik birodalom az élet és halál fölötti korlátlan uralmat akarta egyszerre látens, ám totális módon egy egész, ráadásul szétszórt és amorf közösség felett módszeresen és technológiailag is megalapozva kinyilvánítani a zsidóság megsemmisítésére tett kísérletben. A második és harmadik fejezetben (*Elpisz, Logosz*, 80-112) azt a szépirodalmi művet igyekszem kritikailag értelmezni, mely ennek a történelmi katasztrófa-konstellációnak alapvető fontosságú, s mind a mai napig jórészt rejtetten munkáló következményeire, egyáltalán, fő történelemfilozófiai problémakomplexumára képes a maga sajátos forma-tartalom egységével érvényesen utalni. Ez Kertész Imre *Sorstalanság* című könyve.

A *Sorstalanság* című könyv főszereplőjének, Köves Gyurinak felgyorsított fegyencszocializációja (az idő gazdasági szempontból felfogott szerepét is tekintve) a fegyencszocializációk eszménye. Minden életjelenségen eluralkodik a sorsszerű rend, az ősigék közül pedig, legvégül totális értelemben, Ananké uralkodik. Mindez a cselekmény szerint természetesen nem egy csapásra történik, hanem körmönfont lassúsággal: a „normálisnak”

mondható polgári viszonyok közül egymást át- és elfedő események során, elliptikusan és ironikusan felépülő emlékező elbeszélésen keresztül kerül a főszereplő a megsemmisülés határára – és azután vissza az immár kísértetiesen „normálisnak” mutatkozó polgári viszonyok közé. A motivikus értelmezés részleteire ennek az áttekintésnek a keretein belül nem térhetek ki, pusztán a következtetések vázlatos bemutatására szorítkozom.

A felgyorsított és tökéletesített fegyencszocializáció, valamint a halálbüntetés lappangva is sarkalatos természete a büntetőjog és a büntetés-végrehajtás struktúrájában nem jelenti azt, hogy a modern büntetés-végrehajtásnak kifejezetten, operacionálisan követendőnek tekintett mintaképe lenne a koncentrációs táborok gyakorlata, de azt bizonyosan, hogy az előbbiben részben nyíltan, de még inkább rejtetten munkáló tendenciák a legkorlátlanabban az utóbbiban jutottak érvényre. A koncentrációs táborok a modern, jelenleg is érvényben lévő büntetés-végrehajtás önmaga előtt is titkolt eszményét leginkább megközelítő intézmények voltak. Ez az eszmény nem más, mint a jó eszményének (a par excellence etikai ideának) torzult formája. Állami-jogi úton, valamint ettől elválaszthatatlanul büntetőjogi úton elérendő közjövő torzult formája. A koncentrációs táborok működése annyiban szélső pont, hogy az eredendő bűn vallási dogmájának jogi-hatalmi, torzult értelmezése teljes diadalt ült, és ez a természeti „bűn” fogalmának teljes feloldódásához vezetett. Valóban maga a létezés vált bűnné. A jog és a (mitikus eredetű) erőhatalom közös és végső soron szétbontatlan eredete a maga leplezetlenségében nyilvánult meg a megsemmisítő-táborok gyakorlatában. . Értelmezésem szerint eme belátás szerteágazó és szétburjázó következményeinek érvényes és formailag teljes ábrázolása a *Sorstalanság* című könyv (logikai értelemben) negatív civilizációtörténeti, illetve történelemfilozófiai, fogalom- és ismeretkritikai hozadéka.

A pozitív hozadékra az utolsó fejezet didaxis-határon egyensúlyozó, a „hazatérő” főszereplő, valamint a két öreg között kibontakozó párbeszéd utal, mely sors és szabadság ambivalens szembenállását csaknem tételesen fogalmazza meg. A didaxis veszélyét azonban értelmezésem szerint sikerül elhárítania a könyvnek: a közvetített dialógus dramatikus szituációba való beágyazása, a megszólaló figurák eszköztelen „pszichológiai motiválása” (vagyis a nem grammatikai értelemben vett szabad függő beszéd „kiegyensúlyozott távolságtartása”), valamint a közöttük kibontakozó, a kölcsönös megértést, tehát a közös nyelvet végső soron ellehetetlenítő kommunikációs helyzet (a csend, a kifejezés nélküli erő közbeszólása) mind olyan, részben az írói reflexiós technikán alapuló, ám azon (a könyv többi motívumával és elemével, valamint a történelemmel való kimeríthetetlen kapcsolódásai

folytán) a tartalom-forma egésze felé túlmutató elemek, melyek megóv(hat)ják a könyvet egy redukált allegorikus értelmezéstől.

A két nagy rész közötti *Epilógus/átmenet* (113-123) a sorsfogalom tárgyalásának újabb rétegeit készíti elő. A második részben előtérbe kerül a bűn fogalma: Bahtyin gondolatmenetének rekonstruálása és kiegészítése révén ebben az átvezető részben igyekszem megkülönböztetni az erkölcsi büntől mind a tragikus vétséget, mind a természeti-eredendő bünt. Utóbbi szolgáltatja majd tematikus vezérfonalát az *Antichrist* című film motívikus értelmezésének. A második részben az erőszak fogalmához is történik egy problematikusabb, ambivalensebb, a joggal való összefüggésének mozzanatát strukturálisan megelőző közelítés a Benjamin-esszé második felének értelmezése nyomán.

A második rész első fejezetének (mely összességében a negyedik; 125-144) címe *Gewalt/Gewalt. Erőszak/erő/hatalom. Mitikus/allegorikus természet*. A Benjamin-esszé második felének vezérfonalát követve egy differenciáltabb erőszak-fogalom kidolgozását kísérli meg megalapozni a fejezet első fele. A jogteremtő és jogfenntartó erőszak megkülönböztetése felől elmozdul a fejtegetés a mitikus és isteni erőszak megkülönböztethetőségének vizsgálata felé. Teljes bizonyossággal lehetetlenné válik a mitikus és isteni erő/erőszak világos elválasztása. A mitikus ugyan utólag mindig megítélhetően a bűnre ítél, ám az isteni erő/erőszak úgy oldoz föl a bűn alól, hogy az (kívülről) sosem megítélhető. Az esszé utolsó mondatainak nem-hasznosítandó új terminusai tovább erősítik az erőszak-/erőformák átjárható kontinuumként való elképzelhetőségét.

A mitikus erőszak megnyilvánulását és jogteremtő erejét Benjamin esszéjében Niobé története példázza. Niobé a bűnhődő és a gyászoló prototípusa. Niobé alakja fokozatilag különbözik a többi nagy mitikus bűnös alakjától, melyek szintén kapcsolódnak a kő szimbólumához: ez az alak maga válik kővé. Niobé teste a bűnhődés szimbólumává változik át. Niobé kővé, élettelen (de nem halott!) természetté válva a „bűn örökké néma hordozója”. Ám ez a némaság már nem annyira a bűnre, hanem inkább Niobé elementáris gyászára, szomorúságára utal. Niobé elnémult alakja a bibliai bűnbeesés utáni természethez hasonló hangoltságú: a meglakolásban való megkötöttsége, bűn általi túldetermináltsága, fecsegés általi túlnevezettségére és némaságra hangolja. Egyedüli megnyilvánulása a sosem-szűnő könnyezés, a panasz hatalom nélküli, önmagát kiszolgáltató kifejezése. Szavakká, egyáltalán differenciáltabb nyelvvé nem formálódhat ez a panasz, csak a legredukáltabb, szótlán, sőt hang nélküli, néma megnyilvánulásra. Ezt a mitikus, néma természetet az ambivalensen allegorizáló ember fordítja le hangzó nyelvre.

Ez az összefüggés szolgál alapvetően Lars von Trier *Antichrist* című filmjének értelmezése során, melyet az ötödik (a második részen belül második), *A bűnbeeső természet* című fejezet (145-163) végez el. Hasonlóképpen az előző műértelmezéshez, itt sincsen módom kitérni a motivikus elemzés részleteire, csak az alapvető belátások és következtetések vázlatos ismertetésére szorítkozhatok.

A filmnek az az alapvető sajátossága, hogy az önmagukban jelentéktelennek tűnő tárgyakat, gesztusokat, mozdulatokat és magukat a természeti lényeket erőszakos allegorézis révén túldeterminálja, konstruált jelentés-összefüggésekkel terheli túl. Ez a technikai elv egy túlhajszolt poétikai-gazdaságossági tényezőt is magában foglal, amely nagy részben felelős a film klausztrófób atmoszférájáért (hiába a nyílt természeti terek, sőt!). A filmben ugyanis nincs olyan jelenség, amely megmenekülne a kizsákmányoló vagy épp túltelítő, ám a meghatározatlansági tényezőt mindig magában foglaló jelentés-beruházásoktól és jóslat- vagy motívum-funkció kényszertől: röviden szólva ebben a filmben semmi és senki sem lehet ártatlanul vagy szabadon csak önmaga, mindig jelentenie kell egyúttal valami mást is. Nagyon hasonló ez a technika a sorsráolvasó technikákhoz: asztrológiához, jövendőmondáshoz, álomfejtéshez, átokhoz; időnként egybe is esik velük.

A film konstrukciója azonban bátran és kockázatosan átlátszó; az erőszakos vagy véres jelenetek valóban, a szó legpregnánsabb értelmében kritikusak: az erőszak és az öncsonkítás ábrázolása a film szövetén több nyílt sebet okozó kritikai funkcióval bír.

Az *Antikrisztus* egy beavatás története. A negatív kinyilatkoztatás forrása és tárgya a filmbeli természet, a beavatás médiuma a Nő, a beavatás alanya pedig a Férfin keresztül a néző. A beavatás eredménye azonban nem egy ezoterikus tudás birtokbavétele, hanem inkább egy utalás vagy intés, mely minden ezoterikus-kisajátító igényű tudáskomplexum és gondolkodásbeli sematizmus eredendően konstruktív voltára emlékezteti a nézőt.

A dolgozatot záró Epilógus (164-182) alcíme: „*Eredendő*” *bűn/szabadság: Søren Kierkegaard szorongás-értelmezésének adalékai Walter Benjamin sors- és nyelvfogalmához*. A szorongás fogalma azért ad alapvetően fontos szempontokat a sors fogalmának vizsgálatakor, mert a szorongás pszichológiai diszpozíciója valamiképpen előhívja a sorsot. A szorongás által uralt léleknél senki sem érzi áthatóbbnak az örök visszatérést. Minél jobban uralja őt a szorongás, és minél több reflexióval viszonyul intellektuálisan ehhez a szorongás által uralt állapothoz anélkül, hogy a belőle való kitörésre bármilyen lehetőséget látna, annál inkább a sors kezét érzi minden életmegnyilvánuláson, amely őt körülveszi, vagy amelyek

benne lezajlanak. Az *Antikrisztus* női szereplője ennek az állapotnak egyszerre mutatja fel szélsőséges változatát, és egyben a legrombolóbb kritikájának lehetőségét is.

A szorongás fogalma című Kierkegaard-könyv alcíme szerint „egyszerű pszichológiai irányú vizsgálódás az eredendő bűn dogmatikai problémájával kapcsolatban”. Walter Benjamin korai nyelvfilozófiai tanulmányához hasonlóan Kierkegaard is értelmezi a Genézis bűnbeesés-történetét. Benjaminsnál a kontextusnak megfelelően erősebben érvényesül a nyelvi szempont, ám a kierkegaard-i értelmezés és terminológia hasznos adalékokkal szolgálhat a Benjamin-tanulmány értelmezésekor. Az ítélező-elvonatkoztató, „bűnbeesett nyelvszellem” állapotát strukturálisan megelőző állapot, amelyet Kierkegaard szellemében a szorongó nyelvszellem állapotának nevezhetünk, még nem tud ítéletről és absztrakcióról, de a bibliai elbeszélés sugalmazása szerint a tilalom és a büntetés révén sejtelve van róluk. A szorongó-ártatlan nyelvszellem Benjamin szavaival a „tökéletesen megismerő”, hiszen még mintegy belül van Isten teremtő nyelvén, és nem kívülről próbálja azt utánozni; e közvetlenül megismerő nyelvszellem immanens mágiája azonban sérülékeny immanencia. Ezt a felismerést tapasztalati-pszichológiai területen a Kierkegaard által kidolgozott szorongás fogalma fedi.